

„STRATY WOJENNE MUZEUM OKRĘGOWEGO W TORUNIU W ŚWIELE DOKUMENTACJI IKONOGRAFICZNEJ I ARCHIWALNEJ” – KILKA SŁÓW O ZAŁOŻENIACH I REZULTATACH PROJEKTU

IWONA MARKOWSKA

Wnętrze Muzeum Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Jego zbiory w 1931 r. zostały przekazane (w formie depozytu) do ówczesnego Muzeum Miejskiego. Na trzecim regale od lewej strony widoczna rzeźba Madonny Brzemiennej. Fotografia wykonana przed 1931 rokiem. Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu

Celem artykułu jest przedstawienie przebiegu prac związanych z realizacją projektu „Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu w świetle dokumentacji ikonograficznej i archiwalnej”. Skupiono się przede wszystkim na założeniach projektu, w tym historii poszczególnych etapów badań oraz streszczono uzyskane rezultaty.

Próby oszacowania zabytków, które zostały zniszczone lub utracone przez toruńskie muzeum w czasie II wojny światowej miały miejsce niemal natychmiast po ustaniu działań wojennych. W Toruniu okupacja niemiecka zakończyła się w czwartkowy poranek 1 lutego 1945 roku. Wówczas do miasta wkroczyły oddziały Armii Czerwonej. W tym czasie miasto było już wolne od wojska niemieckiego. Koniec okupacji niemieckiej obwieścił miastu dzwon Tuba Dei znajdujący się na wieży kościoła świętojańskiego. Na murach Ratusza Staromiejskiego, po ponad pięcioletniej przerwie, zawieszono pierwsze polskie flagi.

POWOJENNE SZACOWANIE STRAT WOJENNYCH (1945–1961)

Wykaz strat w zakresie dzieł sztuki poniesionych przez Muzeum Miejskie w Toruniu (od 1965 r. Muzeum Okręgowe w Toruniu) został opracowany jeszcze w 1945 r. na zlecenie Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie (Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków, Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań w Dziedzinie Kultury). Wyszczególniono w nim 1063 pozycje, co jednak nie jest tożsame z liczbą zaginionych zabytków. W wielu przypadkach bowiem pod jedną pozycją umieszczano zbiór obiektów, np. „50 szt. wilkomów, beczek i konwi cechowych” lub „100 form piernikowych”. Co więcej, spis zawierał lakoniczne zwroty typu: „monety różnych państw europejskich” lub „monety wczesnoromańskie” bez podania ich liczby i rodzaju. Na podstawie takiego wykazu nie można określić dokładnej liczby zaginionych zabytków. Największa liczba wpisów dotyczyła numizmatów oraz medali. W spisie zaznaczono, że przedwojenny gabinet numizmatyczny posiadał bogate zbiory liczące około 15 000 sztuk, o łącznej wadze około 55 kg¹. Szacowanie strat okazało się zadaniem niezwykle skomplikowanym. W powojennej rzeczywistości brakowało przede wszystkim przedwojennych inwentarzy muzealnych².

Część zbiorów ujęta w spisie zaginionych zabytków z 1945 r. wróciła do toruńskiego muzeum w pierwszych latach powojennych. W latach 1945–1946 przygotowane do wywozu przez okupanta skrzynie z dziełami sztuki udało się odnaleźć m.in. w opuszczonym mieszkaniu niemieckiego malarza Karla Hemmerleina, w kamienicy przy tzw. Łuku Cezara w Toruniu, w skarbcu Banku Rolnego w Toruniu, Wyrzysku, Sępólnie Krajeńskim i Górsku³. Część zagrabionych zbiorów odzyskano w wyniku działań rewindykacyjnych prowadzonych przez państwo polskie. W maju 1947 r. do Torunia dotarł transport zawierający sześć skrzyń obiektów zrabowanych w czasie wojny. Wśród nich

---

1 Archiwum Państwowe w Toruniu, Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Toruniu 1945–1950, sygn. 673, s. 6–7, s. 8–9, s. 18–19, Wykaz strat w zakresie dzieł sztuki poniesionych przez Muzeum Miejskie w Toruniu; Muzeum Okręgowe w Toruniu, Dokumentacja zgromadzona w Dziale Inwentaryzacji i Dokumentacji Muzealnej, s. 3, 4, 9, Pismo Pełnomocnika Rządu Do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego Za Granicą dr. hab. Wojciecha Kowalskiego do Dyrektora Muzeum Okręgowego w Toruniu dr. Michała Woźniaka z dnia 18 października 1993 r. wraz z załącznikiem (Załącznik stanowi 37-stronicowy Kwestionariusz strat i zniszczeń w zakresie dzieł sztuki oraz zabytków kultury i przyrody Muzeum Miejskiego w Toruniu sporządzony w 1945 roku).

2 P. Birecki, *Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu*, w: P. Birecki, I. Markowska (red.), *Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu w świetle dokumentacji ikonograficznej i archiwalnej / War losses of The District Muzeum in Toruń in light of iconographic and archival documentation*, Toruń 2019, Muzeum Okręgowe w Toruniu, s. 60; H. Załęska, *Stulecie zbiorów muzealnych w Toruniu*, „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1962, t. I, z. 1, s. 28.

3 Archiwum Muzeum Okręgowego w Toruniu, sygn. 3/109, k. 18, Sprawozdanie E. Baranowskiego związane z podróżą służbową Antoniego Głowackiego do Wyrzyska z 2 czerwca 1945 r.; ibidem, k. 25–39, *Spis szczegółowy przedmiotów zwiezionych w dniach 23 i 24 sierpnia 1945 r. z Wyrzyska do magazynu Muzeum Miejskiego w Toruniu*; J. Kozłowski, *Tak to zapamiętałem*, Toruń 1993, s. 8–9, 12; H. Załęska, *Sprawozdanie Działu Sztuki za lata 1945–1961*; „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1962, t. I, z. 2, s. 10–11; A. Kroplewska-Gajewska, *Kronika Muzeum 1861–2011*, w: A. Ziemlewska (red.), *150 lat Muzeum Okręgowego w Toruniu 1861–2011. Katalog wystawy*, Toruń 2011, Muzeum Okręgowe w Toruniu, s. 34–37; A. Mierzejewska, *Dzieje Muzeum Okręgowego w Toruniu 1861–2011*, „Muzealnictwo” 2011, 52, s. 156–157.

była m.in. unikatowa kolekcja numizmatów z toruńskiego muzeum⁴. Odzyskano wówczas cały zbiór medalierski w liczbie 834 sztuk, 9 200 numizmatów, oraz wszystkie 44 tłoki pieczętnic⁵. Wraz z muzealiami do miasta wróciła również znaczna część dokumentacji fotograficznej sporządzonej w czasie wojny.

W zbiorach Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz Archiwum Państwowego w Toruniu przechowywany jest, sporządzony we wrześniu 1946 r., na polecenie Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie, 22-stronicowy

„wykaz najcenniejszych obiektów” toruńskiego muzeum zaginionych w okresie okupacji⁶. Sporządzono go zgodnie z wytycznymi zastępcy naczelnego dyrektora muzeów i ochrony zabytków Witolda Kiezkowskiego, który zalecał: „[...] wykaz ma obejmować tylko bardzo ograniczoną co do liczby grupę dzieł najwybitniejszych, nieodzyskanych w toku dotychczasowej akcji rewindykacyjnej, a przedstawiających taką wartość na międzynarodowym rynku antykwarskim, że istnieją podstawy do przypuszczenia, iż Niemcy [pisownia zgodna z oryginałem – przyp. I.M.] mogli usiłować odnośne obiekty sprzedać do krajów neutralnych”⁷. Za takowe w Toruniu uznano wówczas wyłącznie obiekty numizmatyczne oraz tłoki pieczętnic. Oprócz gotyckiej figury Madonny Brzemiennej (nazywanej również Marią Dobrą Nadzieją) nie wspomniano w nim o żadnych zabytkach malarstwa, grafiki, rzeźby i rzemiosła, ani nie ujęto strat archeologicznych uwzględnionych np. w wykazie z 1945 roku. Przydatność do badania strat wojennych wykazu z 1946 r. jest zatem niewielka.

Madonna Brzemienna nazywana była czasami Madonną Dobrą Nadzieją. Wapienna rzeźba wykonana została ok. 1400 roku. Przed wojną eksponowana była w Ratuszu Staromiejskim w Toruniu. Zaginęła w czasie II wojny światowej. Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu

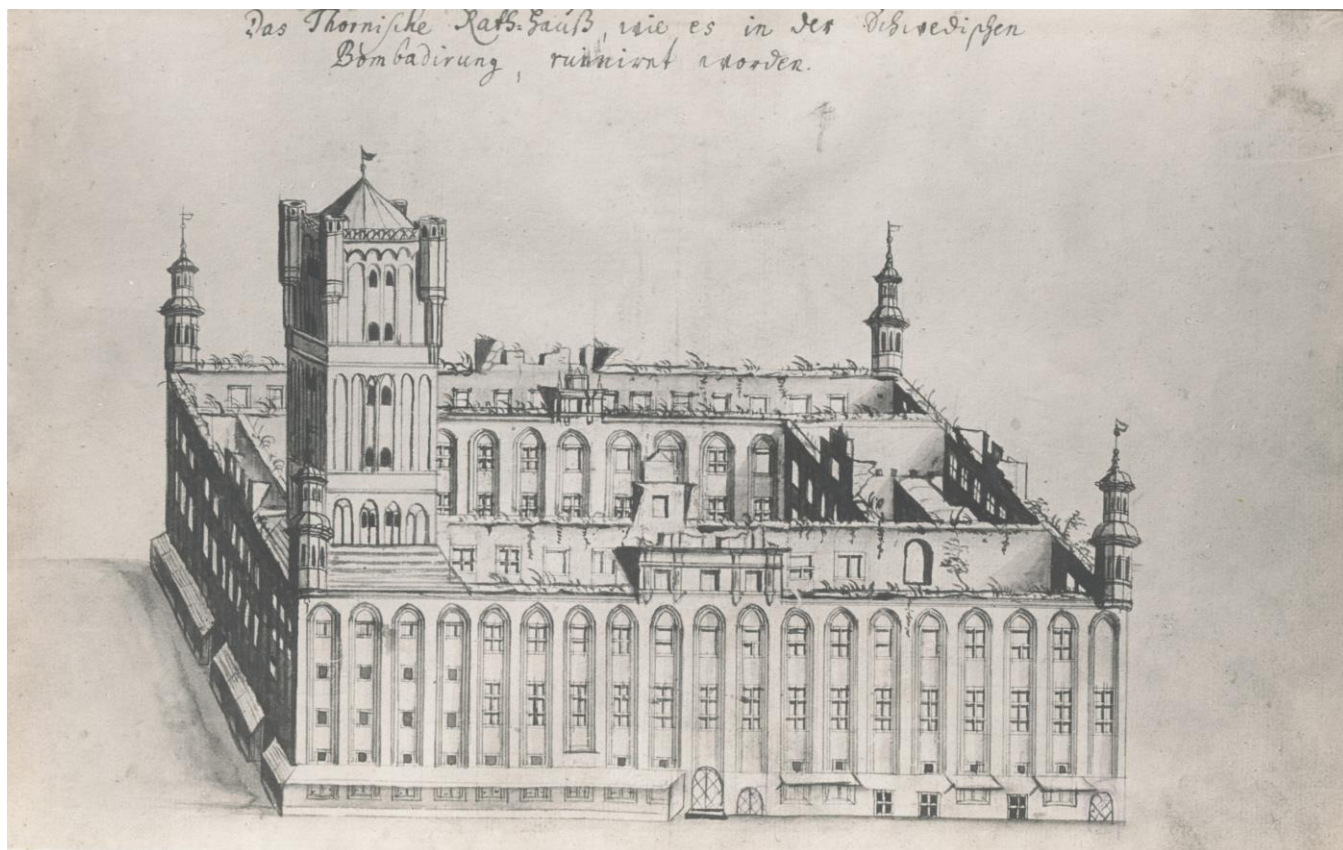
W nowej powojennej rzeczywistości przed dyrekcją muzeum stało do rozwiązania wiele problemów organizacyjnych związanych z urządzeniem pomieszczeń muzealnych oraz działalnością placówki. Priorytetowo traktowano odtworzenie i uzupełnienie zasobów muzealnych, konserwację

4 T. Karczewska, *Sprawozdanie Działu Numizmatyki za lata 1945–1961*, „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1962, t. I, z. 2, s. 63.

5 Archiwum Państwowe w Toruniu, Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Toruniu, sygn. 677, k. 11, Ogólne sprawozdanie Muzeum Miejskiego w Toruniu za czas od 1 lutego 1945 do 1 listopada 1947 roku.

6 Archiwum Akt Nowych w Warszawie, sygn. 387/7, k. 9, 12–32, 42, Pismo przewodnie oraz wykaz najcenniejszych obiektów Muzeum Miejskiego w Toruniu zaginionych w czasie okupacji z 17 września 1946; APT, MRN i ZM, sygn. 674, s. 5, 9, 11–51, Pismo przewodnie oraz wykaz najcenniejszych obiektów Muzeum Miejskiego w Toruniu zaginionych w czasie okupacji z 17 września 1946 roku.

7 Archiwum Państwowe w Toruniu, Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Toruniu, sygn. 674, s. 3, Pismo zastępcy naczelnego dyrektora muzeów i ochrony zabytków Witolda Kiezkowskiego do Dyrekcji Muzeum Miejskiego w Toruniu z 29 sierpnia 1946 roku.

Ratusz Staromiejski w Toruniu zrujnowany pożarem w 1703 r., widok od strony wschodniej, Fryderyk Jerzy Steiner, XVIII wiek. Zbiór rysunków z widokami i zabytkami Torunia wykonany został przez toruńskiego białoskórnika Fryderyka Jerzego Steinera w pierwszej połowie XVIII wieku. Przed wojną przechowywany był w Archiwum Miejskim. W okresie okupacji, decyzją władz niemieckich, został przekazany do Muzeum Miejskiego w celu częstszego upowszechniania. W tym też czasie rysunki zostały przeffotografowane przez niemieckiego fotografa Kurta Grimma. We wrześniu 1944 r. tzw. Album Steinera, wraz z innymi zabytkami z toruńskiego muzeum, został wywieziony z Torunia i ślad po nim zaginął. Rysunki Steinera znany dziś głównie dzięki fotografiom i kliszom szklanym Grimma. Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu

i zabezpieczenie zabytków, odtwarzanie inwentarzy, tworzenie katalogów oraz organizację nowych ekspozycji⁸.

Dlatego pod koniec lat 40. XX w. badania nad szczegółowym oszacowaniem strat wojennych odsunięto na dalszy plan.

PRÓBY ILOŚCIOWEGO I JAKOŚCIOWEGO PODSUMOWANIA STRAT WOJENNYCH (1962–2016)

W 1962 r. ukazał się drukiem pierwszy tom „Rocznika Muzeum w Toruniu”. W jego drugim zeszycie zamieszczono sprawozdania działów toruńskiego muzeum za lata 1945–1961. Zawierają one historię zbiorów oraz charakterystykę poszczególnych kolekcji muzealnych. W artykułach podjęto także próby ilościowego i jakościowego podsumowania poniesionych w opisywanych kolekcjach strat wojennych. Na ich podstawie nie można jednak stworzyć pełnego

8 H. Załęska, *Muzeum Pomorskie w Toruniu. Jego historia i działalność (1861–1951)*, Toruń 1952, Ministerstwo Kultury i Sztuki Centralny Zarząd Muzeów, s. 24–25, eadem, *Stulecie zbiorów*, s. 28–32.

spisu zaginionych zabytków⁹. Stąd w późniejszym okresie w muzeum podejmowano wiele działań związanych ze zgromadzeniem dokumentacji wywozu oraz grabieży toruńskich dzieł sztuki¹⁰.

STRATY WOJENNE TORUŃSKIEGO MUZEUM W ŚWIELE FOTOGRAFII KURTA GRIMMA (2017)

W 2017 r. powstała koncepcja opracowania pełnego wykazu strat wojennych poniesionych przez toruńskie muzeum i stworzenia swoistego katalogu utraconych zabytków. Pierwszy etap prac stanowiła realizacja projektu „Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu w świetle dokumentacji fotograficznej Kurta Grimma” dofinansowanego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego z programu „Badanie polskich strat wojennych 2017”.

Pojawiający się w tytule projektu Kurt Grimm był zawodowym fotografem, który przybył do Torunia z Norymbergi w styczniu 1940 roku¹¹. Niemal przez całą okupację pracował na zlecenie niemieckich władz, fotografując większość istotnych dla miasta wydarzeń i miejsc. Wykonane przez niego zdjęcia tworzyły trzon Archiwum Fotograficznego miasta Torunia (*Das Lichtbildarchiv der Stadt Thorn*) działającego w ramach miejskiego Wydziału Kultury (*Städtisches Kulturamt*). Prace Grimma regularnie zamieszczane były też na łamach niemieckiego dziennika „Thorner Freiheit” (organ NSDAP) oraz w innych wydawnictwach propagandowych¹².

W ten sposób powstała jedyna w swoim rodzaju fotograficzna kronika czasów okupacji w Toruniu. Przypuszcza się, że Grimm w okresie 1940–1944 wykonał w Toruniu ponad 3 000 fotografii. Znaczną część z nich stanowią zdjęcia będące dokumentacją zbiorów ówczesnego Muzeum Miejskiego, zarówno tych sprzed 1939 r., jak i eksponatów zakupionych przez władze niemieckie w celu zmiany profilu muzeum z polskiego na niemiecki. Ponadto Grimm wykonywał serwis fotograficzny wystaw propagandowych organizowanych w murach Ratusza Staromiejskiego¹³.

Pod kątem badania muzealnych strat wojennych, w ramach projektu „Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu w świetle dokumentacji fotograficznej Kurta Grimma”, przebadano spuściznę fotografa z Norymbergi

---

9 „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1962, t. I, z. 2, J. Remera (red.).

10 Archiwalia te zostały zgromadzone i są przechowywane w Dziale Inwentaryzacji i Dokumentacji Muzealnej Muzeum Okręgowego w Toruniu. W 2010 r. problematykę strat wojennych w swojej pracy badawczej podjęła również Katarzyna Kluczwajd – wieloletni pracownik Muzeum Okręgowego w Toruniu. Opracowany wówczas maszynopis *Zagrabione, utracone muzealia toruńskie i inne zabytki wojenne. O stratach wojennych Muzeum w Toruniu, ale i o powojennej polityce oraz „planowej gospodarce muzealiami”* nie ukazał się jednak drukiem. Patrz: P. Birecki, *Straty wojenne...*, s. 60, przypis 26.

11 Archiwum Państwowe w Toruniu, Archiwum miasta Torunia 1939–1945, sygn. E 839, s. 15 i 17, Notatka kierownika Wydziału Kultury dr. Adolfa Schwammbergera z 14 lutego 1940 roku.

12 I. Markowska, *Wprowadzenie. Kurt Grimm i jego toruńskie fotografie*, w: I. Markowska (oprac.) *Okupowany Toruń w obiektywie Kurta Grimma. Niemiecka fotografia propagandowa ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 2018, Muzeum Okręgowe w Toruniu, s. 15, 18–19, 21.

13 Eadem, *Kurt Grimm (1890–1963). Dokumentalista czasu okupacji Torunia*, w: P. Birecki, I. Markowska (red.), *Straty wojenne...*, s. 81.

Utracony przez muzeum w czasie II wojny światowej obraz Władysław IV i hold Malborka pędzla Bartłomieja Strobla z ok. 1640 roku. Fotografia wykonana przed 1939 rokiem. Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu

przechowywaną w zbiorach: Muzeum Okręgowego w Toruniu (ok. 1500 fotografii), Archiwum Państwowego w Toruniu (ok. 1200 fotografii), Narodowego Archiwum Cyfrowego (kilkanaście fotografii)¹⁴. Wykonano wówczas wiele kwerend archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych w centralnych oraz regionalnych instytucjach kultury¹⁵.

Wyniki badań pozyskane w 2017 r. pozwoliły na ustalenie wstępnej listy strat wojennych. W trakcie kwerend archiwalnych ustalone zostały kolejne wątki prowadzące np. do Instytutu Herdera w Marburgu. Tam w trakcie ewakuacji niemieckiej z Torunia trafiła część muzealiów wraz z dokumentacją z ówczesnego Muzeum Miejskiego. Konieczne okazało się rozszerzenie kwerend na instytucje zagraniczne, w szczególności Instytut Herdera w Marburgu nad Lahną oraz zbiory Uniwersytetu Filipa w Marburgu.

STRATY WOJENNE MUZEUM OKRĘGOWEGO W TORUNIU – REZULTATY BADAŃ (2018–2019)

W latach 2018–2019 badanie strat wojennych toruńskiego muzeum było kontynuowane w ramach projektu „Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu w świetle dokumentacji ikonograficznej i archiwalnej”. Podobnie jak w 2017 r., przy finansowym wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Warszawie.

Blisko trzyletnie działania mające na celu zgromadzenie i uporządkowanie źródeł archiwalnych oraz materiałów bibliotecznych związanych z wywózką toruńskich dzieł sztuki zakończyły się w lipcu 2019 roku. Pozyskane materiały posłużyły do przygotowania serii artykułów naukowych przez członków zespołu projektowego Muzeum Okręgowego w Toruniu oraz zaproszonych do współpracy specjalistów z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika i Archiwum Państwowego w Toruniu. Sporządzono także, ostatecznie zweryfikowaną i poszerzoną o nowe pozycje

¹⁴ W Narodowym Archiwum Cyfrowym w zespole Wydawnictwo Prasowe Kraków – Warszawa zarchiwizowane zostały fotografie Grimma przesyłane do Krakowa, gdzie w okresie okupacji działała wspomniana instytucja. Zeitungs-Verlag Krakau–Warschau było odpowiedzialne za druk wszystkich legalnych czasopism wydawanych na terenie Generalnego Gubernatorstwa.

¹⁵ Wyniki wszystkich kwerend zostały przedstawione w: M. Baka (oprac.), *Raport merytoryczny. Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu w świetle dokumentacji fotograficznej Kurta Grimma*, Toruń 2017, Muzeum Okręgowe w Toruniu. <https://muzeum.torun.pl/projekty/straty-wojenne-mot-w-swietle-dokumentacji-w-swietle-dokumentacji-fotograficznej-k-grimma/> [dostęp: 7.02.2020].

w odniesieniu do listy prowadzonej przez Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, listę strat wojennych Muzeum Okręgowego w Toruniu.

W 2019 r. ukazała się drukiem bezpłatna publikacja prezentująca pełne rezultaty projektu¹⁶. Jej elektroniczną wersję (e-book), można pobrać ze strony internetowej Muzeum Okręgowego w Toruniu (<http://muzeum.torun.pl/aktualnosci/straty-wojenne-muzeum-okregowego-e-book-do-pobrania/>).

Monografia zawiera m.in. sześć artykułów naukowych oraz listę strat wojennych toruńskiego muzeum. W tekście pt. „Zbiory toruńskiego Muzeum do 1939 roku” Anna Kroplewska-Gajewska z Muzeum Okręgowego w Toruniu przedstawiła stan i charakter toruńskich zbiorów muzealnych przed wybuchem II wojny światowej. Za podstawę źródłową posłużyły jej: literatura przedmiotu, archiwalia, przedwojenne przewodniki oraz codzienna prasa. Badania w tym zakresie w znacznym stopniu utrudniał, wspomniany wcześniej, brak przedwojennych inwentarzy. Ustalenia Kroplewskiej-Gajewskiej stanowiły punkt wyjścia do dalszych rozważań nad tematem strat wojennych muzeum.

Cykl widoków stworzonych przez Carla Albertiego, nadwornego malarza dworu landgraфа hesko-darmsztadzkiego Ludwika X, powstał w czasie jego podróży przez Toruń w latach 1790–1793. Album składał się z 13 widoków przedstawiających Toruń, Kępę Bazarową oraz zamek dybowski. W latach 1940–1942 na zlecenie okupacyjnych władz niemieckich zostały one przeфотографowane przez Kurta Grimma. Obecnie ta bezcenna dokumentacja fotograficzna przechowywana jest w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu. Oryginały zostały wywiezione przez Niemców pod koniec II wojny światowej w czasie akcji grabieży toruńskich dzieł sztuki i ślad po nich zaginął. Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu

16 P. Birecki, I. Markowska (red.), *Straty wojenne...*, ss. 222.

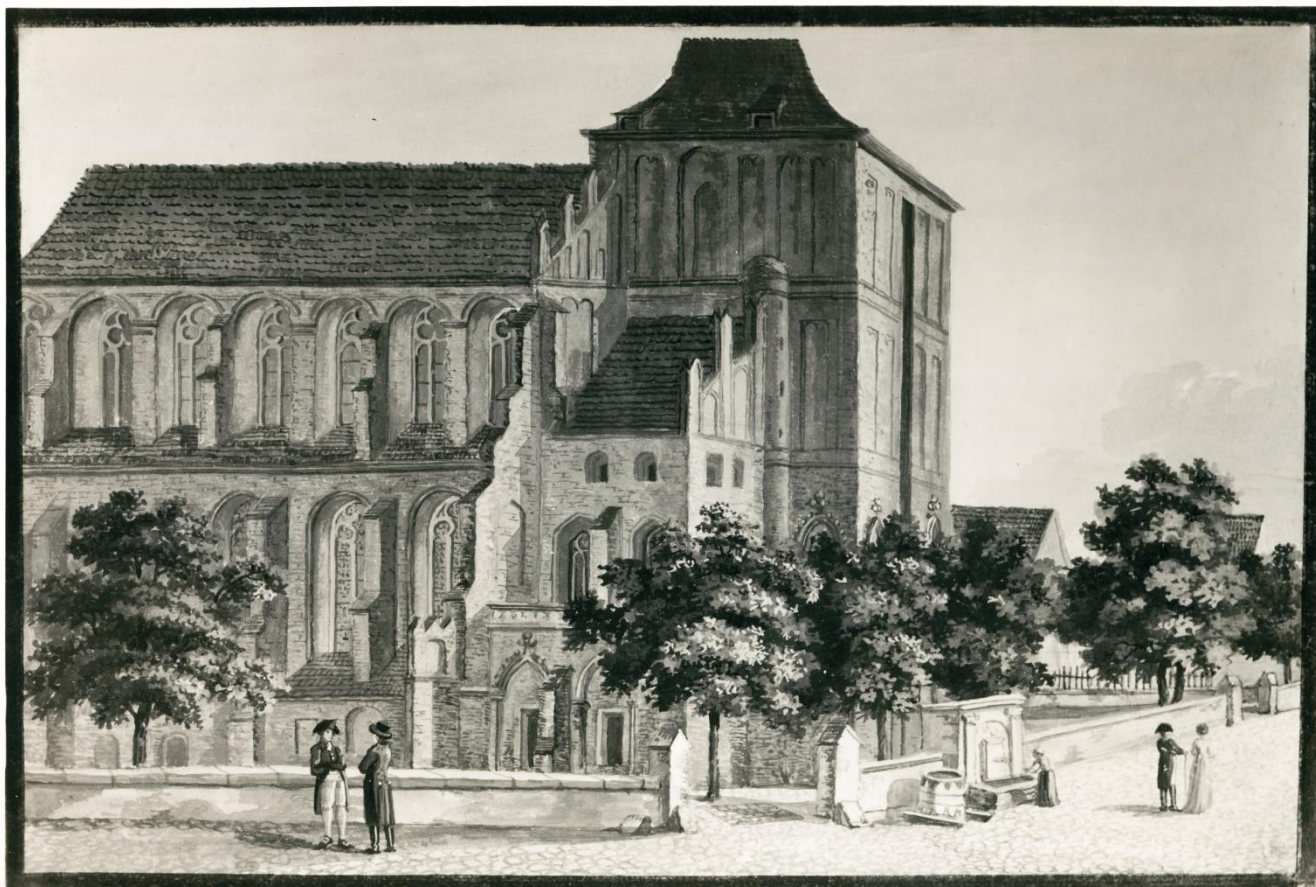
Doktor hab. Sylwia Grochowina z Instytutu Historii i Archiwistki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w rozdziale „**Muzeum Miejskie w Toruniu podczas okupacji niemieckiej (1939–1945)**” dokonała szczegółowej analizy działalności Muzeum Miejskiego pod kierownictwem Adolfa Schwammbergera. Przez całą okupację toruńskie muzeum znajdowało się w centrum uwagi okupacyjnych władz miejskich. Było ono poddane ścisłej kontroli ze strony organów administracji państwowej i partyjnej oraz wprzęgnięte w realizację nazistowskiej polityki kulturalnej podporządkowanej utylitarnym, bieżącym celom Trzeciej Rzeszy. Ówczesna polityka gromadzenia zbiorów oraz działalność wystawiennicza były ukierunkowane na promowanie odpowiednio wyselekcjonowanej niemieckiej spuścizny kulturowej, która miała potwierdzić i umocnić przekonanie o niemieckości Torunia.

Próby podsumowania ilościowego i jakościowego toruńskich strat muzealnych podjął się dr hab. Piotr Birecki z Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W jego rozdziale pt. „**Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu**” dokonana została także analiza losów zagrabionych z muzeum zabytków. Wiele cennych informacji na ich temat zawiera np. spis zawartości ewakuowanych przez władze niemieckie skrzyń, przechowywany dziś w Archiwum Państwowym w Toruniu. Jednakże w zachowanych materiałach archiwalnych brak jest większości list wywozowych, na których znalazłyby się m.in. tytuły i autorzy skradzionych dzieł. Zostały one celowo zniszczone przez okupanta, aby uniemożliwić ewentualne poszukiwania zagrabionych zabytków.

Z kolei dr Iwona Markowska z Muzeum Okręgowego w Toruniu zajęła się opracowaniem biogramu niemieckiego fotografa Kurta Grimma „**Kurt Grimm (1890–1963). Dokumentalista czasu okupacji Torunia**”. To właśnie dzięki fotografiom wykonanym przez Grimma znamy wygląd wielu toruńskich zabytków, ponieważ często nie posiadały one dokumentacji fotograficznej wykonanej przed 1939 rokiem. Zdjęcia Grimma gromadzono w Archiwum Fotograficznym miasta Torunia. W pierwotnym założeniu miały one za zadanie ilustrować historię Torunia od 1890 r. aż do czasów współczesnych Grimmowi. Istotną częścią tej kolekcji były fotografie wykonywane w celach naukowych, wśród których ważną grupę stanowiły reprodukcje pieczęci, dokumentów, obrazów i rycin z widokami Torunia, portretów znanych torunian itd. Zgodnie z założeniami propagandy niemieckiej pokazywały one kulturalno-historyczny rozwój miasta w kontekście narodowym (niemieckim). Z czasem to narzędzie manipulacji okupanta okazało się bezcenne dla badania i dokumentowania strat wojennych.

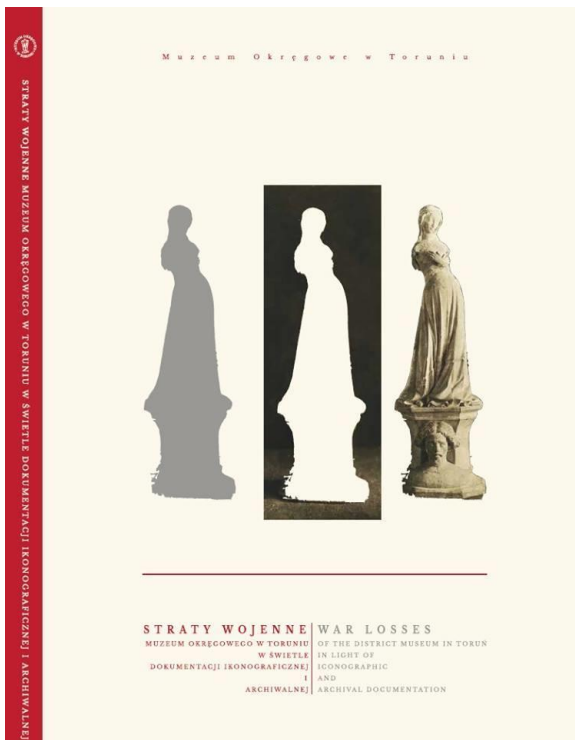
W trakcie kwerendy prowadzonej w Archiwum Państwowym w Toruniu natrafiono na część dokumentacji wywozu różnego rodzaju obiektów sztuki i innych dóbr kultury, które naziści planowali wywieźć do Marburga nad Lahną lub do kopalni soli Graslleben i Bösenburgu. Z jej lektury wynikało, że do Marburga, oprócz zabytków przewieziono również zdjęcia i negatywy z laboratorium Kurta Grimma. Zespół w Marburgu zbadał i przeanalizował dr hab. Piotr Birecki („**Ikongrafia Torunia w zbiorach Instytutu Herdera w Marburgu nad Lahną w badaniach**

Jeden z gwaszy z zaginionego w czasie II wojny światowej tzw. albumu Carla Albertiego. Interesujący szczegół na fotografii stanowi kolumna z figurą Matki Bożej Niepokalanie Poczętej wzniesiona w latach 1725–1730 dla upamiętnienia wydarzeń tumultu toruńskiego. Pomnik został rozebrany w 1817 r. na polecenie władz pruskich. Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu

nad stratami wojennymi toruńskiego muzeum”). Potwierdził on, że w zbiorach Instytutu Herdera w Marburgu przechowywane są fotografie Grimma i kilku innych autorów z okresu II wojny światowej, na których uwieczniono liczne toruńskie zabytki. Fotografie opatrzone w większości przypadków pieczętami ich wykonawców. Jednakże szczegółowa analiza zbioru wykazała, że fotografie z Marburga dotyczą w większości zabytków architektury i dlatego nie pozwalają jednoznacznie odpowiedzieć na istotne pytania dotyczące grabieży toruńskich muzealiów. Większość tych fotografii trafiła do Herder-Institut najprawdopodobniej w związku z działalnością, jaką w okresie II wojny światowej prowadzili: profesor Willi Ludwig Drost – w czasie wojny sprawujący funkcję państwowego kuratora muzealnego w Okręgu Gdańsk – Prusy Zachodnie, gdański historyk Erich Keyser – pełniący w latach 1951–1959 obowiązki dyrektora Herder-Institut oraz profesor Karl H. Clasen. Podczas okupacji został on skierowany do Poznania, gdzie zajął się tworzeniem Katedry Historii Sztuki na tamtejszym uniwersytecie. Jednocześnie należał do NSDAP oraz był członkiem Behörde der Generaltreuhänders für die Sicherstellung deutsche Kulturgutes – organizacji odpowiedzialnej za zabezpieczanie niemieckich dóbr kultury na terenach okupowanej Polski, zajmującej

się rabunkiem dzieł sztuki z jej terytorium. W zbiorze Clasena znalazła się na przykład fotografia słynnej Madonny Brzemiennej ze zbiorów muzeum w Toruniu.

W rozdziale **„Negatywy Muzeum Okręgowego w Toruniu – uwagi konserwatora zabytków”**

dr hab. Tomasz Kozielec, prof. UMK z Zakładu Konserwacji Papieru i Skóry Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, opisał wyniki przeprowadzonych w 2018 r. badań konserwatorskich. Przedmiotem jego zainteresowań było wówczas 211 negatywów Grimma przechowywanych w zbiorach muzeum. Przedstawiają one reprodukcje grafik, rysunków i fotografii, z których część zaginęła w czasie II wojny światowej (np. rysunki z tzw. *Albumu Steinera*), pokazują zabytkową

architekturę Torunia oraz wystrój wnętrz. Dotyczą cennych obiektów zabytkowych o dużym znaczeniu historycznym i kulturowym. W ramach przeprowadzonych badań przeanalizowano technologię i technikę wykonania obiektów fotograficznych, dokonano także rysu historycznego wytwarzania tego typu materiałów. Niemal wszystkie oceniane negatywy zostały wykonane na podłożu szklanym o formacie 18 x 24 cm. Zidentyfikowane zostały również rodzaje występujących zniszczeń oraz dokonana ocena ich stopnia w skali od 0 do 3. W zaleceniach konserwatorskich ustalone zostały precyzyjne zasady i warunki ich przechowywania zgodne z normą PN-ISO 11799.

Rezultatem przedstawionych wcześniej rozdziałów badawczych jest **„Lista strat wojennych Muzeum Okręgowego w Toruniu”**, zredagowana przez Jolantę Jużków i dr. Michała Kurkowskiego, pracowników Muzeum Okręgowego w Toruniu. Jest ona najpełniejszą z dotychczas spisanych list. Zawiera 110 not opisujących 255 obiektów muzealnych według następującego schematu noty katalogowej: nr porządkowy, autor, tytuł/nazwa dzieła, technika wykonania, data wykonania, wymiary, przyczyna uwzględnienia na liście zabytków zaginionych, fotografia zabytku, autor fotografii, data wykonania fotografii, nr sygnatury muzealnej fotografii. Ze względu na brak inwentarzy sprzed 1939 r. w niektórych notach nie uwzględniono wymiarów, techniki wykonania oraz precyzyjnego datowania, ponieważ te istotne informacje często pozostają nieznane. Utworzona lista strat posiada natomiast bogatą stronę ilustracyjną. Do większości not dołączona jest fotografia zaginionego zabytku wykonana przed 1939 r. bądź w okresie okupacji.

Do opracowania listy strat wojennych wykorzystano m.in.: wykaz Ministerstwa Kultury i Sztuki – Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków z dnia 12 czerwca 1965 r.; Kwestionariusz strat i zniszczeń w zakresie dzieł sztuki oraz zabytków kultury i przyrody z 1993 r., także materiały archiwalne i publikacje. W zestawieniu uwzględniono wszystkie obiekty znajdujące się niegdyś w dawnym Muzeum Miejskim w Toruniu lub przechowywane w tejże instytucji, a stanowiące własność dawnego Archiwum Miejskiego. Warto pamiętać, że w przyszłości mogą zostać odnalezione materiały pozwalające na modyfikację wspomnianego wykazu.

Oficjalnego zamknięcia projektu i prezentacji jego rezultatów dokonano 11 lipca 2019 r. podczas konferencji naukowej w Ratuszu Staromiejskim w Toruniu. Usystematyzowanie stanu wiedzy na temat strat wojennych toruńskiego muzeum i stworzenie możliwie pełnej listy obiektów utraconych w okresie II wojny światowej to nie tylko próba głębszego poznania wojennych dziejów muzeum. W czasie projektu udokumentowano grabież ponad 250 zabytków. Zebrany materiał może w przyszłości posłużyć do rewindykacji dzieł sztuki będących elementem naszego wspólnego dziedzictwa kultury.

DR IWONA MARKOWSKA

Wieloletni pracownik Muzeum Okręgowego, kustosz w Dziale Historii i Dziejów Miasta Torunia. Zajmuje się historią najnowszą, a szczególnie okresem II wojny światowej. Jej zainteresowania badawcze oscylują głównie wokół dziejów Torunia oraz regionu kujawsko – pomorskiego. Jest autorką wielu wystaw i publikacji propagujących kolekcje Muzeum Okręgowego w Toruniu.